

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ЖИЛА СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 821.161.2:373.6

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКАХ ІЗ
РІЗНИМИ ВИДАМИ МИСТЕЦТВ
У СТАРШИХ КЛАСАХ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

13.00.02 - теорія і методика навчання
(українська література)

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ - 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант - доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Волошина Ніла Йосипівна,
Інститут педагогіки АПН України,
заступник директора з наукової роботи.

Офіційні опоненти: - доктор педагогічних наук, професор

Токмань Ганна Леонідівна,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди; завідувач кафедри
літератури та методики навчання;

- доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник

Миропольська Наталія Євгенівна,
Інститут проблем виховання АПН України;
завідувач лабораторії естетичного виховання;

- доктор філологічних наук, професор

Самойленко Григорій Васильович,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;
завідувач кафедри історії культури та світової літератури.

Провідна установа: Житомирський державний університет імені Івана Франка, кафедра української літератури.

Міністерство освіти і науки України, м. Житомир.

Захист відбудеться "___3_" ___березня _____ 2005 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "___2___" ___лютого_____ 2005 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Кравець Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження

Проблема стану мистецької освіти в школі є вічною проблемою. Розв'язання її залежить від трансформації всієї системи гуманітарної освіти, навчання і виховання. У реалізації цього складного процесу українська література може виконувати інтегративну роль, формувати в учнів систему художнього мислення. Під час вивчення мистецтва слова суміжні види образотворчості (музика, живопис, графіка, скульптура, театр, кіно) впливають на різні сфери сприймання і створюють додаткові можливості для художнього розвитку особистості.

У дискусіях про теорію мистецьких текстів (під текстом розуміємо різні види образотворчості) та їхню інтерпретацію сьогодні спостерігаємо поліфонію найрізноманітніших, часто полярно відмінних суджень.

На міжнародних симпозіумах, європейських і американських наукових конференціях ведуться суперечки про природу і мету художніх досліджень. Через зміну наукової парадигми учені не виробили якихось конкретних рекомендацій. Так, скажімо, далеко не всі літературознавці світу погоджуються, що основна мета літературно-критичних досліджень має зводитися до виявлення конкретного "значення" тексту, хоч усі вони і вважають, що значення належить як до тексту, так одночасно й до контексту (перебуває у вимірах: суб'єктивності реципієнта, референції, інтерактивності комунікації, темпоральності).

Мозаїка ідей, концепцій, понять, які виробила світова мистецтвознавча думка XIX-XX століття, не знайшла свого застосування в шкільному викладанні мистецьких дисциплін України. Однак твори модерних і постмодерних художніх систем, які вводяться для текстуального вивчення до шкільних програм з літератури неможливо зрозуміти без цілої низки новітніх понять і підходів, що мають "некласичний" характер (ексцентризм світовідношення, трангресія стилю, поліперспективність образу, евокативність тексту). Відкриті форми авангардних творів літератури, які призводять до поліперспективності образу і множинності сприймання, часто легше осягати за допомогою суміжних мистецтв.

У сучасній літературній компаративістиці виділилась окрема галузь - вивчення літератури в системі мистецтв та інших видів духовно-творчої діяльності в їх взаємозв'язку і взаємодії.

Проблема комплексного використання різних мистецтв у процесі вивчення літератури на сьогодні малодосліджена. Більша частина наукових праць присвячена проблемі залучення до вивчення літератури окремих видів мистецтва: живопису, графіки, музики, театру, кіно (А.Вітченко, В.Гречинська, М.Машенко, О.Ткаченко). У деяких дослідженнях про синтез

мистецтв під час вивчення літератури ігноруються такі важливі види образотворчості, як театр і кіно (Є. Колокольцев, Н. Мірецька, З. Мітяєва, М. Сосницька).

У багатьох працях учених залучення на заняття літератури іншого виду мистецтва подається через принцип наочності, що нищить закони сприймання художньої культури, позбавляє твір як естетичну модель світу глибинних знань про його особливості, "мову".

В Україні питання театральної та загальної художньої педагогіки досліджували В.Абрамян, І.Зязюн, А.Капська, Л.Масол, Н.Миропольська, О.Рудницька, Г.Сагач, С.Черепанова, які довели, що передача учням різноманітних знань з теорії й історії мистецтва є необхідною, оскільки без них неможливе оволодіння багатовіковою художньою спадщиною народу.

Проблемам естетичного виховання за допомогою різних мистецтв присвячені праці О.Бандури, Н.Волошиної, О.Мазуркевича, Л.Мірошніченко, Є.Пасічника, Г.Шевченко. Учені-методисти довели, що синтетичний характер художньої діяльності зумовлює таку ж - синтетичну, нерозчленовану - єдність освіти, виховання і навчання, під час якої формуються художньо-творчі здібності особистості.

Нині дедалі глибше усвідомлюється важливість комплексного підходу до використання культуротворчого впливу різних видів мистецтв у процесі вивчення літератури, необхідність формування в учнів цілісної художньої картини світу.

В останні роки відбулися значні зміни й у шкільній практиці. Словесники мають багаті матеріали з питань порівняльного вивчення літератури й мистецтв як складової літературної компаративістики. З огляду на це, **актуальність дослідження** з означеної проблеми продиктована необхідністю відобразити в навчанні логіку існування мистецьких явищ, повернути літературну освіту в контекст культури. Об'єктивний розвиток методичної науки висуває нагальну проблему теоретичної розробки, експериментальної перевірки і практичного впровадження системи вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв.

Все це й визначило вибір теми дисертації "Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи".

Специфіка структурно-кової побудови літературного тексту часто потребує залучення інших мистецтв як своєрідних ключів для відмикання тієї чи іншої дії художньої системи. Суміжна образотворчість у таких випадках стає для літературного твору орієнтиром, символом і допомагає розкодувати текст.

На уроках літератури у третьому тисячолітті повинні пропонуватися різні шляхи роботи з твором, подаватися цікаві і складні уявлення про художню модель світу, породжувані перекодуванням літературних текстів на художню метамову інших мистецтв і навпаки (центральна проблема вивчення взаємодії літератури й інших мистецтв). Вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними мистецтвами концентрує внутрішній духовно-емоційний

зміст і цінності особистості й одночасно служить наймогутнішим засобом їхньої трансляції й комунікативного обміну. За допомогою нашої методики формуються оригінальні схеми сприймання художніх систем, ціннісні пріоритети, забезпечується все багатство спектральних розгорток і багатоманіття можливих інтерпретацій літературних текстів, виникають цікаві, нетрадиційні тлумачення художніх творів. Учителі-словесники намагаються об'єднати, зв'язати, синтезувати ціннісно-духовні смисли різних мистецтв для кращого усвідомлення текстів і розуміння біографій митців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складником комплексної теми кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка "Технології мистецької педагогічної освіти у вищій і середній школі", відповідає плану науково-дослідницької програми лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України „Зміст і методика вивчення української і зарубіжної літератур за державними стандартами в умовах 12-річної загальноосвітньої школи" (реєстраційний номер 0100 U 000046).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (протокол №10 від 25 квітня 2001 року) та узгоджено Радою з координації в галузі педагогічних і психологічних наук АПН України (протокол №1 від 29 січня 2002 року).

Об'єктом дослідження є процес вивчення української літератури в середній школі у взаємозв'язках із різними видами мистецтв (9-10 класи).

Предмет дослідження - зміст, форми, методи та прийоми вивчення української літератури у взаємодії, взаємопроникненні з музикою, образотворчим, театральним і кінематографічним мистецтвами.

Мета дослідження - теоретичне обґрунтування концепції вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами, визначення механізмів та умов ефективності її сприймання, експериментальна перевірка функціонування моделей цього процесу в умовах середньої школи.

Гіпотеза дослідження: вивчення української літератури у взаємозв'язках із іншими видами художньої культури стане оптимальним і продуктивним, якщо буде розроблено і впроваджено науково-методичну систему використання різних мистецтв на заняттях з літератури в старших класах загальноосвітньої школи.

Процесуально це можливо за таких умов:

- оновлення педагогічної технології вчителя з орієнтацією на готовність до ефективного використання споріднених мистецтв у процесі вивчення літератури;

- застосування елементів суміжних мистецтв у практиці викладання літератури матиме системний характер; літературна інтерпретація базуватиметься на міжмистецьких узагальненнях;
- забезпечення оптимального добору форм, методів і методичних прийомів літературного розвитку школярів у взаємозв'язках із різними видами мистецтв;
- мистецько-творча діяльність старшокласників включатиме накопичення необхідних знань із теорії та історії мистецтва, формування читацької, глядацької, слухацької культури й навичок виконавства.

Мета й гіпотеза визначили коло основних **завдань дослідження**:

- Теоретично обґрунтувати філософсько-естетичну і психолого-педагогічну необхідність вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв.
- Вивчити стан підготовки сучасного вчителя до реалізації взаємозв'язків між літературою і музикою, образотворчим, глядацькими мистецтвами.
- Виявити особливості сприймання старшокласниками літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами (психологічний аспект).
- Визначити основні напрями вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами та розробити моделі організаційно-методичного забезпечення цього процесу.
- Розробити комплекс науково-методичного забезпечення процесу вивчення української літератури з урахуванням нових методологічних засад, специфіки теоретичної, практичної та педагогічної підготовки словесників на сучасному етапі.
- Розробити критерії визначення рівня сформованості готовності учнів до сприймання й розуміння "мови" різних мистецтв.
- Експериментально перевірити ефективність розробленої моделі в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.
- Визначити комплекс теоретико-концептуальних та організаційно-методичних умов ефективного вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами.

Концепція дослідження. Ефективність процесу вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами в старших класах залежить від особливої методичної системи, яка розглядає мистецтво слова в органічних зв'язках із іншими видами мистецтв і виявляє його загальноестетичні і специфічні риси.

За нашою методичною системою здійснюється перехід від предметноцентричної літературної освіти до культуровідповідної (формування в учнів глибоких знань про духовне життя людства і особистості, літературу і культуру України й світу, а також ціннісних орієнтацій, суджень та уявлень школяра). Якщо простежити динаміку розвитку літературної освіти старшокласників за такою методикою, то можна дійти висновку, що її основними рисами є:

- відтворення національно-культурного досвіду (в Україні художня культура завжди була синтетичною);

- вивчення та залучення на заняття кращих зразків художніх творів (літературних, музичних, театральних, кінематографічних, образотворчих та інших); взаємозбагачення різних мистецтв української та світової культури;

- ґрунтовна художньо-естетична підготовка, що допомагає школяреві прилучитися до співтворчості, реалізувати свої потенції в різних видах мистецтва, забезпечити розвиток емоційної культури та культури спілкування;

- самовідтворення і самовизначення особистості як в українській, так і світовій культурі, перетворення її на носія цілісного культурного потенціалу;

- формування в учнів художньої картини світу.

Експериментально-дослідна робота проводилася на базі шкіл Чернігівської, Київської, Сумської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької, Миколаївської, Закарпатської, Вінницької і Черкаської областей, а експертиза методичних засад вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв - у Глухівському, Миколаївському, Ніжинському державних університетах, Черкаському національному університеті, на курсах підвищення кваліфікації вчителів Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти.

Для реалізації мети і завдань дисертаційної роботи застосовувалися **теоретичні й емпіричні методи дослідження**: аналіз філософської, естетичної, культурологічної, психологічної, соціологічної, мистецтвознавчої, педагогічної і методичної літератури за комплексом проблем, порушених у дисертації; спостереження над навчально-виховним процесом; теоретичне узагальнення педагогічного досвіду; аналіз навчальних програм, посібників, шкільних підручників; узагальнення, моделювання; бесіди з учителями, керівниками методичних об'єднань словесників, завідувачами райво і райметодкабінетів, адміністраціями шкіл, учнями, батьками; анкетування вчителів та учнів; узагальнення практичного досвіду роботи педагогів, аналіз власного викладацького досвіду; вивчення матеріалів обласних і всеукраїнських конкурсів „Учитель року” та обласних педагогічних ярмарків із проблем інновацій; апробація міжмистецьких моделей і схем вивчення твору з обдарованими дітьми; констатувальний та формувальний експерименти й метод оцінки, самооцінки, статистичного аналізу експериментального матеріалу; метод математично-статистичного опрацювання результатів експериментів.

Основний метод дослідження - педагогічний експеримент, який проводився з метою визначення ефективності методичної системи вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на концептуальних положеннях діалектичної теорії пізнання про взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів, їх історизм і розвиток; на загальній теорії мистецтв, за якою літературний твір виражається в слові, але водночас має й надсловесний, „метафізичний“ зміст, що виявляє гомогенність із мовою інших мистецтв (різні образотворчості створюють систему, якій притаманна спільна векторість руху, спільні закономірності й інтенції як на епістемологічному, так і на естетико-художньому рівнях); на системно-цілісному уявленні про художній процес і мистецький текст; на особистісно орієнтованому і системно-діяльнісному підходах до розробки технології використання різних мистецтв у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи.

Теоретичною основою дослідження є філософсько-естетичні концепції синтезу мистецтв Ю.Борева, В.Ванслова, А.Зіся, В.Кожина, культурологічні роботи О.Шпенглера, А.Шопенгауера, Т.Адорно, у яких взаємозв'язок і взаємодія мистецтв уводиться в глобальний, культурологічний контекст, праці М.Бахтіна про гуманітарне мислення й діалог, В.Біблера про діалог культур, І.Дзюби й Д. Наливайка про літературу в системі мистецтв, дослідження психологів, мистецтвознавців із проблем специфіки сприймання різних видів образотворчості В.Блудової, О.Білецького, В.Блока, Н. Жинкіна, М.Ігнатенка, О.Костюка, Д.Кучерюка, О.Лановенка, В.Медушевського, Б.Мейлаха, Є.Назайкинського, О.Органової, А.Сохора, Л.Столовича, С.Раппорта, В.Цукермана; концепції педагогів із теорії змісту освіти, організації пізнавальної діяльності суб'єктів навчання І.Зязюна, О.Савченко, Р.Позінкевича, О.Рудницької, С.Черепанової.

Наукова новизна дослідження:

- поставлено і вперше методологічно опрацьовано проблему вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами в старших класах загальноосвітньої школи;
- систематизовано психологічні й філософсько-естетичні засади сприймання різних видів образотворчості;
- виявлено особливості трансформації літературних образів у музичні, театральні, кінематографічні;
- відкрито нові напрями вивчення літератури із залученням різних видів мистецтв у контексті української і світової культур;
- здійснено аналіз внутрішніх інтегративних зв'язків літератури з іншими мистецтвами;
- удосконалено новітні технології інтегративних зв'язків на уроках української літератури, обґрунтовано різні типи інтегративних занять для літературної освіти старшокласників;
- набула подальшого практичного розвитку теорія діалогової взаємодії, зокрема внутрішньодіалогового розуміння культурних цінностей (діалог митця зі світом - діалог автора з

самим собою - діалог художнього твору з реципієнтом - діалог реципієнта з собою - діалог реципієнтів один з одним).

Теоретичне значення роботи.

Визначено концептуальні і теоретико-методичні засади використання різних мистецтв у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи.

Створено й теоретично обґрунтовано методичну систему вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами образотворчості, у якій мистецтво слова розглядається як один із складників культури, типологічно зв'язаний з іншими мистецтвами.

Розроблено педагогічну технологію реалізації інноваційної авторської методики з урахуванням специфіки різних видів мистецтв, що є теоретичним підґрунтям для подальшого вдосконалення літературної освіти учнів загальноосвітніх шкіл.

Визначено ефективні форми, методи і прийоми вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що в ньому розроблено психолого-педагогічні засади вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи, змодельовано педагогічну систему комплексного вивчення літератури і суміжних мистецтв.

Ця система розширює сферу мистецької діяльності учнів на уроках літератури, сприяє інтерпретації тексту літератури як тексту культури.

Крізь призму досліджуваної проблеми здійснено комплексний аналіз сучасних програм і підручників із літератури і запропоновано розроблений у співавторстві з творчим колективом (керівник Волошина Н.Й.) проект програми з української літератури для 5-12 класів загальноосвітньої школи, в якому реалізуються ідеї культурологічного підходу; автором дисертації започатковано в проекті програми нову рубрику "Мистецькі аналогії", метою якої є формування духовної культури школяра в тісному зв'язку з культурою народу, розвиток особистісно-ціннісного ставлення до мистецтва, здатності до сприймання, розуміння і творення художніх образів, потреби в творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні.

Дослідження відкриває нові можливості вдосконалення й істотного корегування не тільки шкільних програм, а й підручників, посібників з літератури, пропонує словесникові конкретну методику.

Особистий внесок автора. Дисертант самостійно розробила теоретико-методичні засади вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи, окреслила систему роботи вчителя-словесника в означеному напрямі, удосконалення яких детермінується зміною парадигми освіти в напрямі демократизації, гуманізації, інтеграції, фундаменталізації та глобалізації освіти. Керувала

дослідно-експериментальною роботою за самостійно підготовленими моделями комплексної взаємодії мистецтв у процесі вивчення художніх творів і біографії письменника. Отримані наукові результати, що виносяться на захист, є особистим досягненням здобувача.

Вірогідність наукових результатів і висновків забезпечується:

- методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження;
- репрезентативністю джерелознавчої бази, фактологічного матеріалу;
- усебічним теоретичним аналізом проблеми;
- опорою на сучасні досягнення філософських, естетичних, мистецтвознавчих і психолого-педагогічних дисциплін;
- відповідністю використаних методів дослідження його меті та завданням;
- експериментальною перевіркою провідної педагогічної парадигми;
- статистико-математичним аналізом одержаних результатів.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на міжнародних, усеукраїнських, обласних науково-практичних конференціях, семінарах, у виступах перед учителями української мови і літератури, директорами, працівниками райво і райметодкабінетів. Серед них - Усеукраїнська наукова конференція присвячена 100-річчю від дня народження Т.Осьмачки „Творчість і доля Т.С.Осьмачки в контексті українського письменства ХХ століття" (Черкаси, 1995); Міжнародна науково-практична конференція „Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми" (Чернівці, 1996); Усеукраїнська науково-практична конференція „Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ" (Івано-Франківськ, 1997), Міжвузівська науково-практична конференція „Шляхи підвищення ефективності сучасного уроку мови і літератури" (Ніжин, 1997); Усеукраїнська наукова конференція „Ольга Кобилянська: погляд на життя і творчість з кінця ХХ ст.": До 135-річчя від дня народження письменниці (Чернівці, 1998); Усеукраїнська науково-практична конференція „Нове прочитання творчості М.М.Коцюбинського" присвячена 135-річчю з дня народження письменника (Чернігів, 1999); Усеукраїнська науково-практична конференція „Зміст і структура шкільної освіти в 12-річній школі" (Глухів, 2002); Міжнародна науково-практична конференція „Визначні жінки Чернігівщини" (Чернігів, 2002); Міжвузівська науково-практична конференція „Григорій Сковорода - мислитель, письменник, педагог" присвячена 280-річчю з дня народження Григорія Сковороди (Черкаси, 2002), Усеукраїнська науково-практична конференція „Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури" (Полтава, 2003). Усеукраїнська науково-практична конференція "Біографія М.Коцюбинського в контексті його творчої та епістолярної спадщини" присвячена 140-річчю від дня народження письменника (Чернігів, 2004).

Результати дослідження впроваджувалися в процесі вивчення української літератури в загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №24 м. Івано-Франківська (довідка №119), у

загальноосвітній школі I-III ступенів №18 м. Івано-Франківська (довідка №104), у загальноосвітній школі I-III ступенів №13 м. Івано-Франківська (довідка №349), в Українській гімназії №1 м. Івано-Франківська (довідка №81), загальноосвітній школі-ліцеї №23 Прикарпатського університету імені В.Стефаника м. Івано-Франківська (довідка №143), Косівській загальноосвітній школі I-III ступенів №1 Івано-Франківської області (довідка №31), Косівській загальноосвітній школі I-III ступенів №2 Івано-Франківської області (довідка №128), Рожнівській загальноосвітній школі-колегіумі I-III ступенів імені Ф.Погребенника Косівського району Івано-Франківської області (довідка №155), Косівській школі-інтернаті-гімназії I-III ступенів Івано-Франківської області (довідка №66), Уторопській загальноосвітній школі I-III ступенів Косівського району Івано-Франківської області (довідка №29), Кам'янець-Подільській загальноосвітній школі I-III ступенів №2 Хмельницької області (довідка №29), Кам'янець-Подільській загальноосвітній школі I-III ступенів №7 Хмельницької області (довідка №201), загальноосвітній школі I-III ступенів №5 м. Черкас (довідка №102), загальноосвітній школі I-III ступенів №2 м. Славутича Київської області (довідка №01-44-70), середній загальноосвітній школі №14 м. Чернівців (довідка №256), середній спеціалізованій загальноосвітній школі №22 м. Чернівців (довідка №308), середній загальноосвітній школі №31 м. Чернівців (довідка №241), Київській загальноосвітній школі I-III ступенів Чернігівського району Чернігівської області (довідка №284), загальноосвітній школі I-III ступенів №1 м. Бахмача Чернігівської області (довідка №21), загальноосвітній школі I-III ступенів №4 м. Бахмача Чернігівської області (довідка №42), Батуринській загальноосвітній школі Бахмацького району Чернігівської області (довідка №817), Куликівській загальноосвітній школі I-III ступенів Куликівського району Чернігівської області (довідка №127), Сокиринській загальноосвітній школі I-III ступенів Срібнянського району Чернігівської області (довідка №17), Ічнянській гімназії імені С.Васильченка Чернігівської області (довідка №18), загальноосвітній школі I-III ступенів №7 м. Чернігова (довідка №71), загальноосвітній школі I-III ступенів №3 м. Чернігова (довідка №1), Талалаївській загальноосвітній школі I-III ступенів Талалаївського району Чернігівської області (довідка №53), колегіумі №11 м. Чернігова (довідка №320).

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджувалися в навчальний процес філологічного факультету Глухівського державного педагогічного університету (довідка №1084). Пропонована методика й результати її впровадження обговорювалися на засіданнях кафедри української літератури, отримали високу оцінку викладачів. З урахуванням експериментальної програми було вдосконалено "Шкільний курс української літератури з методикою його викладання", спецкурси "Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника", "Професійна компетенція вчителя української мови й літератури", програму педагогічної практики для студентів філологічного факультету.

Результати наукових досліджень використовувалися викладачами філологічних факультетів Миколаївського, Ніжинського, Черкаського університетів під час занять із курсу методики літератури й отримали схвальні відгуки як від науковців, так і студентів.

Апробація дисертаційного дослідження і впровадження її окремих положень у практику здійснювалися під час читання курсу методики української літератури та авторських курсів у Чернігівському інституті післядипломної освіти педагогічних працівників, а також курсу історії української літератури в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 56 праць, з яких одноосібна монографія, 6 навчально-методичних посібників для вчителів і студентів (серед них два рекомендовані Міністерством освіти і науки України, один Інститутом педагогіки АПН України), 28 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 4 методичні рекомендації, 6 статей у науково-методичних збірниках, 10 - у матеріалах і тезах конференцій, проект програми з української літератури для 5-12 класів.

Одноосібних праць - 50. Загальний обсяг особистого внеску становить понад 70 друкованих аркушів.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шістьох розділів, висновків до окремих параграфів та до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (574 найменувань), додатків. Повний обсяг дисертації 579 сторінок (основний - 390).

Результати кандидатської дисертації "Вивчення української літератури у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом у старших класах загальноосвітньої школи" у тексті докторської дисертації не використовувалися.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність і доцільність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження, викладено провідні концептуальні положення, сформульовано гіпотезу, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, відображено апробацію і впровадження здобутих результатів.

У першому розділі "Теоретико-методологічні засади взаємозв'язків мистецтв: пошуки педагогічної концепції" проаналізовано базові поняття проблеми, видовий поділ мистецтв, розглянуто філософські і культурологічні концепції їхніх взаємозв'язків.

Теоретичний аналіз мистецтва з погляду взаємозв'язків вимагає виявлення його методологічних основ, прояснення схем, у межах яких він "працює", допомагає чіткіше визначити його переваги і недоліки, всебічно продемонструвати його наукову актуальність.

Для розуміння взаємодії і взаємозв'язків видів мистецтва необхідно знати якісну визначеність кожного із них. За час існування художньої творчості історично складалася система мистецтв, проте вона не статична: з розвитком суспільства з'явилися нові види образотворчості (художня фотографія, кіномистецтво, телебачення - самостійні й у художньому відношенні рівновеликі літературі, музиці, живопису, графіці, скульптурі, архітектурі, театру). Класифікація їх можлива й потрібна для нашого дослідження. З цією метою проаналізовано різні типи відношень між мистецтвами, виражені схемами: своєрідність осягнення художньої моделі світу, форми буття художнього образу (просторові, часові, просторово-часові) і сприймання мистецтва (одні образотворчості сприймаються зором, інші - слухом, а ще інші - і зором, і слухом одночасно).

Прості види мистецтва не універсальні за своїми можливостями. Кожному з них доступне відображення однієї сторони художньої картини світу, а інші сторони недосяжні. Художня картина світу не створюється одним видом мистецтва, а викристалізовується на основі всіх мистецтв. Кожна образотворчість створює свою модель.

В історії художньої творчості філософами, естетиками, культурологами Ю.Боревим, В.Вансловим, А.Зісь, В.Кожиним, М.Котовською, Б.Мейлахом, Г.Степановим та іншими вирізняються два зустрічні процеси: перший - від початкового синкретизму - до самостійного існування окремих видів образотворчості і другий - від окремих мистецтв - до їхнього синтезу.

Учені відзначають існування двох тенденцій, які проявляються в системі мистецтв: перша полягає у тяжінні до синтезу, а друга - до збереження суверенності кожної образотворчості. Вони наголошують, що залежно від того, яка із двох названих тенденцій у певні періоди розвитку суспільства переважала в творчій практиці, і в теорії питання, вектор досліджень коливався то в один, то в інший бік (або головна увага зосереджувалася на обґрунтуванні закономірностей розмежування різних видів образотворчості, або ж на виявленні притаманної мистецтву синтетичної специфіки).

У другому розділі "**Специфіка художнього сприймання різних видів мистецтв**" досліджено концептуальне розв'язання цієї проблеми (філософсько-естетичні і психологічні аспекти), розглянуто особистість реципієнта у процесі перцепції художнього тексту, слухових і синтетичних мистецтв. Проаналізовано психологічні механізми перцепції, особлива увага зверталася на структуру художнього сприймання, розглянуто фази перцепції (передкомунікативну, комунікативну, посткомунікативну), вивчено особливості структури різних текстів образотворчості.

Протягом тривалого часу вчені вели спостереження над людським сприйманням взагалі і художнім зокрема, знаходили загальні його закономірності. Сприймання мистецтва - це засвоєння художніх цінностей, створених людством; науково й методологічно обґрунтована частина

філософії культури й освіти. У сучасних умовах проблема художньої перцепції набула нової гостроти, стала об'ємною й складною, актуалізувалися пошуки нових її розв'язань.

Проаналізувавши праці, спеціально присвячені питанню художньої перцепції мистецтва, а також роботи, в яких сприймання розглядається в складі систематичного викладу проблем естетики, визначили основні чинники художніх процесів, які проявляються у нерозривній взаємозумовленій єдності:

- 1) доба з усім її детермінізмом і культурно-історичними передумовами;
- 2) твір мистецтва, його внутрішня структура, засоби і прийоми буття художнього об'єкта;
- 3) автор (або процес), який створює предмет сприймання;
- 4) суб'єкт, який сприймає його, - читач, глядач, слухач.

Розглядаючи людську культуру, дослідники помітили, що вона у певну епоху в усіх своїх мистецьких виявах має спільні ознаки й розвивається як єдиний живий організм. Кожна доба має свої художні системи, а різні художні системи в мистецтві, кожна по-своєму, емпірично або відповідно до продуманої програми використовують закони художнього сприймання. Оціночна діяльність під час перцепції різних художніх систем „дозується" більшою або меншою мірою за допомогою твору. Для адекватного сприйняття художніх моделей світу, які належать до інших національно-етнічних культур або минулих епох, потрібна спеціальна підготовка чи коментарі (консультації) мистецтвознавців.

Твір мистецтва - це особливий, замкнутий у собі світ, гармонійний і закінчений, але одночасно і відкритий для діалогу з читачем, глядачем, слухачем.

Структура будь-якого мистецького твору (літературного, живописного, графічного, музичного, театрального тощо) має декілька взаємопов'язаних й ієрархічно впорядкованих планів. У різних видах мистецтва ця „багатоступеневість" проявляється неоднаково, а вчені навіть для одного виду мистецтва пропонують різні структурні схеми. Проте, на нашу думку, можна виділити три шари, властиві кожному твору будь-якої образотворчості:

- 1) шар матеріального утворення або об'єкта безпосередньо чуттєвого сприймання;
- 2) шар предметно виставлений - шар образного відтворення (реконструкції);
- 3) шар предметно не поданий, латентний (прихований) - шар художнього значення.

Кожне мистецтво виробило свою систему знаків, якими воно користується. Знак є носієм кодованої художньої інформації й може виконувати свої функції за умови його дешифрування.

Третій чинник (автор) цікавив нас лише як вихідна ланка сприймання образотворчості, початковий пункт мистецької комунікації. Перцепція вирішує долю твору мистецтва уже на ранніх етапах його росту і формування, бо кожний письменник, композитор, режисер - перший читач, слухач, глядач. Мистецтво лише під час сприймання здатне виконувати свої естетичні функції, тому в самій специфіці художньої структури твору фактор перцепції виявляється первісно

встановленим. Своєрідність побудови художнього об'єкта завжди зумовлена характером сприймання самого автора. Той, який народжує мистецький твір, і той, який його сприймає в реальному акті творчості (перцепції), злиті воедино. У справжній художній одиниці завжди залишається місце для об'ємності і перспективи сприйняття. Художній об'єкт - відкрита побудова, зумовлена особливостями сприймання реципієнта.

Останньому чиннику сутності естетичного - специфіці сприймання творів мистецтва - надаємо найбільшого значення, оскільки реципієнтам - читачам, слухачам, глядачам - належить право кінцевого присуду. Закони естетичної перцепції завжди виявляються справедливішими, аніж судження професійної критики. Зв'язок між суб'єктом і об'єктом сприймання (реципієнт - художній твір) - це керований зв'язок, вихідною точкою якого є об'єкт сприймання (цей зв'язок складний, бо він ще й зворотній). Сприймання мистецької одиниці - глибоко індивідуальний творчий процес, у якому вирішальне значення мають особистість, рівень її культури, розвиток творчих здібностей, особливості потреб, характер її ціннісних орієнтацій. Художня перцепція має суб'єктивний характер, оскільки реципієнт підходить до твору із власними критеріями й смаками, досвідом, психологічною зосередженістю, філософськими і мистецькими концепціями.

Проте є й об'єктивні закономірності художнього сприймання:

1. Твір відображає буття, подає певну модель світу. Постійне співвідношення різних видів мистецтв із дійсністю, з досвідом наших попередніх вражень обмежує можливості суб'єктивного характеру перцепції.

2. Художня перцепція пов'язана з конкретним твором і залежить від нього: вся багатоманітність оцінок та інтерпретацій зумовлена численними семантичними відтінками, закладеними в об'єкті. У мистецький твір уведено об'єктивний зміст і потенціал сприймання, тобто художня одиниця здатна спрямовувати нашу перцепцію.

3. Об'єктивність художнього сприймання зумовлена й тим, що для всіх митців загальними є форми художнього мислення, які склалися історично.

Останніми роками (1990-2005 рр.) модифікувався науковий контекст проблеми перцепції. Уявлення про пасивність сприймання змінюється думками про його активну творчу природу, про виявлення особистісного смислу художнього твору, про принципову багатозначність його інтерпретацій.

Адекватне сприймання - це явище, яке історично розвивається, і в сучасних умовах воно характеризується новими властивостями - посиленням діалогічності, поліфонічності, стереоскопічним баченням твору в світлі цілого (культури) і частини (царин культури). Установлення „об'єктивно істинного", „абсолютно адекватного", „еталонного" сприймання неможливе, тому що означало б втрату мистецтва.

Необхідність диференційованого вивчення реципієнтів призвела до створення типологій глядачів, читачів, слухачів, підґрунтям яких виступили ті шари змісту, які відкриваються у творі для тих або інших груп реципієнтів.

У третьому розділі "Дидактичні основи взаємозв'язків мистецтв" проаналізовано зміст сучасної шкільної освіти, подано різні педагогічні підходи до теоретичного обґрунтування необхідності використання суміжних мистецтв на уроках літератури; розроблено теоретичні основи і концептуальні засади взаємозв'язків мистецтв у процесі вивчення української літератури.

Для наукового обґрунтування змісту, форм, методів і прийомів вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах проведено масовий констатувальний зріз у школах різних регіонів України. Його перший етап включав анкетування словесників. Визначалося, як у їхній практичній діяльності реалізуються ідеї культурологічного підходу до викладання літератури через залучення суміжних мистецтв. Всього було опитано 1022 респонденти. Учителі відповідали на запитання:

1. Чи використовуєте Ви твори суміжних мистецтв у процесі вивчення української літератури в старших класах?
2. Назвіть твори суміжних мистецтв, які Ви найчастіше використовуєте на уроках літератури в старших класах.
3. Яким видам мистецтва Ви віддаєте перевагу (образотворчому, музичному, театральному чи кіномистецтву)?
4. Які методи і методичні прийоми вибираєте під час вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв?
5. Назвіть труднощі, з якими Ви зустрічаєтеся в процесі вивчення української літератури у взаємозв'язках із іншими видами мистецтв.

Відповіді засвідчують, що із 1022 анкетованих словесників 1007 залучають на уроки української літератури твори різних видів мистецтв (98,5 %).

Керівники райво, райметодкабінетів, шкіл, методоб'єднань стверджують, що останнім часом у зв'язку з реформуванням освіти вчителі значно посилили свою увагу до використання на уроках української літератури різних видів мистецтв: графіки, живопису, скульптури, фотографії, музики. Зараз можна бачити заняття, де предметом більш чи менш детального розгляду стає твір суміжного мистецтва. Посилення ролі культурологічного, мистецького напряму сприяє тому, що в старшокласників з'являються поліваріантні відповіді, виробляються естетичні смаки й уподобання, створюються також педагогічні умови для всебічного розвитку творчого потенціалу учнів.

Відповіді на друге і третє запитання ще раз переконали, що словесники у процесі вивчення літератури найчастіше використовують такі суміжні мистецтва, як образотворче і музичне.

Найважчим для вчителів української літератури виявилось четверте запитання. Загальновідомо, що від вдало обраних методів і прийомів залежить характер уроку, його педагогічна результативність. Вони спрямовують розвиток учнів, забезпечують набуття знань, формування світогляду. Для кожної педагогічної ситуації конкретний вибір методів і прийомів має бути усвідомленим, нестандартним. Щоб назвати методи і методичні прийоми, використовувані під час вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними видами мистецтв, учителям необхідно було керуватися такими критеріями:

1. Закономірностями і принципами навчання мистецтва (одночасне опрацювання кількох мистецтв має свої принципи).

2. Метою і завданнями навчання взагалі і вивченням літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв зокрема.

3. Змістом, методами, прийомами предмета і конкретних тем, де яскраво проявляються методи і прийоми паралельного вивчення суміжних мистецтв.

4. Навчальними можливостями школярів:

а) віковими (фізичними, психічними); б) особливостями учнівського колективу.

5. Своїми можливостями: досвідом, знаннями специфіки вивчення літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв, яка потребує певного поєднання методів, рівнем теоретичної і практичної підготовки, здібностями в застосуванні методів і прийомів, пов'язаних із різними видами художньої культури, вміннями вибирати оптимальний варіант.

6. Специфікою зовнішніх умов (заняття проходить у класі, в музеї, в театрі, у філармонії тощо).

Перераховані методи і методичні прийоми в переважній більшості анкет одноманітні: бесіда, лекція, усне малювання, відгук на твір, розповідь, записи фольклорних зразків. Такий ряд у різній послідовності траплявся у відповідях учителів і показував типові помилки застосування методів і методичних прийомів у шкільній практиці. Це, як ми уже відзначали, випадковість і необгрунтованість вибору методів і методичних прийомів відповідно до конкретних навчальних, розвивальних і виховних завдань та змісту того, що вивчається. Відчувається недостатнє усвідомлення деякими вчителями змісту кожного методу вивчення літератури як окремої категорії. Спостерігається нерозуміння всієї системи методів, що забезпечує реалізацію специфіки предмета. Із множинності словесних, наочних, практичних, проблемно-пошукових і репродуктивних, логічних, методів самостійної роботи, стимулювання й мотивації навчальної діяльності, методів контролю й самоконтролю в навчанні вчителі вихоплювали лише деякі з цих груп, показуючи свою схильність до універсалізації окремих методів і методичних прийомів вивчення літератури і недооцінки інших. Продемонстровано і недостатню увагу до практичного оволодіння технологією того чи іншого методу і методичного прийому. Значна кількість

словесників, послуговуючись пояснювально-ілюстративним типом навчання в старших класах, зводить використання творів різних мистецтв до ілюстрування, що є небезпечною тенденцією. Тільки в талановитих учителів, які впроваджують творчий тип засвоєння знань, суміжні образотворчості виступають як об'єкт логічних операцій, засіб пошуку інформації й культурологічного індивідуального (суб'єктивного) досвіду старшокласника, а не тільки як допомога почуттєвого сприймання.

Відповідаючи на п'яте запитання, словесники назвали труднощі, з якими вони зустрічаються в процесі вивчення літератури у взаємозв'язках з суміжними видами мистецтв: бідна матеріально-технічна база школи (відсутність технічних засобів навчання, репродукцій картин художників, фонохрестоматій з літератури, відеокасет, записів потрібних музичних творів); відсутність у сільських школах умов для культурного збагачення вчителя й учнів (немає не тільки потрібної літератури з естетики, мистецтв, а й текстів творів, які вивчаються за програмою); відсутність фахівців з музики й образотворчого мистецтва; погане методичне забезпечення словесників.

У констатувальному експерименті (перший етап) брали участь понад 1200 учнів 9-11 класів середніх загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, яким були запропоновані різні запитання й завдання для контрольних робіт.

Констатувальний зріз допоміг визначити критерії сформованості в старшокласників таких умінь: 1. Уміння аналізувати мистецький твір. Показники: володіння системою літературно-теоретичних знань, понять, термінів; володіння обсягом категорій змісту й форми, що допомагають розуміти текст як складний багатокomпонентний об'єкт (складники змісту й складники форми); розуміння сутності інтерпретації, здатність сприймати множинність тексту; адекватне сприймання художнього твору.

2. Уміння знаходити спільне і відмінне при зіставленні різних видів мистецтв (теми, мотиви, сюжети, образи). Показники: розуміння культури як унікального тексту, який містить у собі вербальні й невербальні системи; розуміння специфіки різних видів образотворчості; опанування мовами різних мистецтв; уміння використовувати знання суміжних мистецтв; розуміння себе в контексті художньої культури; розуміння цілісно-художньої картини світу, яка інтегрує чуттєвообразні, метафоричні елементи розвитку мислення в єдину систему поглядів і уявлень про навколишню дійсність.

3. Уміння застосовувати набуті знання у творчій діяльності. Показники: усвідомлення естетичного вияву екзистенції людини в світі; усвідомлення діалогічної природи мистецтва; реалізація своїх творчих потенцій у різних видах мистецтва.

Відповідно до цих критеріїв визначено три рівні сформованості умінь учнів аналізувати літературний твір у взаємозв'язках із іншими мистецтвами. Перший характеризується

недостатньою цілісністю, повнотою й адекватністю; другий - цілісністю, недостатньою повнотою й адекватністю; третій - цілісністю, повнотою, адекватністю.

Цілісність - охоплення старшокласниками структурних вимірів у художньому творі: зміст, внутрішня форма (художній образ) і зовнішня форма (засоби зображення і вираження), розуміння образу автора у кожній мистецькій одиниці. Повнота - відсутність суттєвих прогалин у їхніх знаннях і уміннях. Адекватність - осягнення інтелектуальним і художнім мисленням, емоційними зусиллями, співпереживанням і співтворчістю зображену митцем модель світу.

Подаємо результати відповідей старшокласників на контрольні роботи за рівнями:

Таблиця 1

**Таблиця відповідей старшокласників
на контрольні роботи за рівнями**

№ п/ п	Класи	Рівні	За результатам и контрольної роботи		За результатами твору	За результатами тижневого збору			
			Перше запитання	Друге запитання		Перше запитання	Друге запитання	Третє запитання	Четверте запитання
1.	9	перший	288	331	10	-	-	-	-
		другий	136	131	11	-	-	-	-
		третій	79	51	4	3	3	3	3
2.	10	перший	206	202	14	-	-	-	3
		другий	92	110	9	-	3	-	-
		третій	59	40	3	3	-	3	-
3.	11	перший	214	225	16	-	-	-	-
		другий	87	81	7	-	-	-	-
		третій	42	37	3	4	4	4	4

Усі ці види роботи під час констатувального зрізу давали змогу уточнити, скорегувати практичну спрямованість теоретичної моделі, яка розроблялася в ході дослідження.

У процесі вивчення дидактичних основ взаємозв'язків мистецтв дійшли висновків:

- В Україні існує кілька сучасних концепцій освіти, проте не всі вони гарантують збереження і розвиток духовної й національної самобутності нашого народу.

- Сильними концептуальними засадами відзначаються ті педагогічні теорії, які дбають про духовний стан усієї нації й окремої особистості.

- Особливу увагу треба звернути на гуманітаризацію освіти, позаяк тільки гуманітаризований зміст навчання і виховання підносить людину до розуміння її як вищої цінності суспільства, формує в учнів систему знань про духовне життя, історію і культуру України й світу, а також ціннісних орієнтацій, суджень і уявлень особистості. Визначним засобом формування духовної культури учнів, культури їхнього мислення, почуттів, системи цінностей є мистецтво.

- В Україні серед науковців, методистів і творчих учителів помітно зростає інтерес до можливостей мистецтва. Спостерігається пошуків наукової й методичної роботи в цій царині, що можна пояснити зміною педагогічної парадигми, тенденціями гуманізації освітніх процесів, ствердженням ідей самоцінності кожного індивіда.

- Співвідношення мистецьких і немистецьких дисциплін за планами Міністерства освіти й науки України не на користь перших. Зменшено кількість годин і на вивчення української літератури в загальноосвітній школі, хоч літературна освіта є основою духовного життя нації. Мистецька освіта, на жаль, ще не стала у нас предметом реальної державної опіки.

- Сучасний етап оновлення мистецької освіти характеризується пошуками нетрадиційних підходів до розв'язання навчальних, розвивальних і виховних завдань. Визначальною проблемою педагогіки стає збагачення знань новими теоріями та інноваційними методиками.

- У теорії і практиці педагогіки ще мало відомо про механізми дієвості мистецтва (оскільки на сьогодні немає загальної теорії сприймання різних видів образотворчості), ефективні форми й методи осягнення учнями моделей художніх картин світу.

- Помилки в цій галузі зумовлені застарілими уявленнями про природу мистецтва, недостатнім використанням у педагогіці актуальних для України філософських і психологічних концепцій розвитку художньої діяльності, її органічного взаємозв'язку з особистістю. Освіта як відкрита і динамічна система залежить від ідеології і політики суспільства, від філософських концепцій, які визначають зміст і мету мистецьких знань. Відповідні державні установи повинні дбати про розвиток мистецької освіти взагалі й літературної зокрема, її вдосконалення, очищення від нашарувань минулого, поєднання в навчальному, розвивальному й виховному процесі найсміливіших ідей сучасності з багатими культурномистецькими традиціями минулого.

- Проблеми культурологічного підходу до педагогічної підготовки вчителя є надзвичайно важливими. Особливо необхідно подбати про підвищення мистецької кваліфікації словесників. Курси, спецкурси, факультативи з різних видів образотворчості дадуть майбутнім учителям

літератури більше, ніж це роблять наукові системи чи теорії. Мистецтво переводить особистість у якісно інший спосіб буття - більш осмислений та впорядкований, творчий.

- Інколи спостерігається примітивне тлумачення учителями і учнями творів модерної та постмодерної художніх систем. Це зумовлюється багатьма чинниками, серед яких і мономистецька підготовка вчителів літератури. Майстерність інтерпретації тексту забезпечується розумінням загальних законів мистецтва (художнє мислення є синтетичним, складним утворенням із множинністю компонентів і рівнів).

Аналіз сучасного стану проблеми взаємозв'язків літератури з різними видами мистецтв у шкільному навчанні, вивчення, узагальнення та впровадження наукового досвіду експериментальних досліджень з цієї проблеми дали змогу провести систематизацію методичних підходів.

Засвоєння змісту літературної освіти на міжмистецьких засадах здійснюється за допомогою таких методологічних принципів: 1) безперервності і спадкоємності різних рівнів художньої освіти; 2) мультикультурного підходу, який пропонує введення до програми з літератури широкого діапазону художніх систем (впроваджується варіативність, поліфонічність індивідуальних інтерпретацій мистецьких явищ); 3) опертя на національно-культурні особливості мистецтва під час упорядкування програми з української літератури (культура має наближатися до індивідуального світосприймання, а в цьому процесі суттєвим є чинник національної самосвідомості); 4) комплексного підходу до вивчення літератури на основі взаємодії різних видів мистецтв; 5) порівняльного підходу у процесі осягнення різних мистецьких текстів; 6) діалогової взаємодії; 7) впровадження особистісно зорієнтованих методик художньо-освітньої діяльності, індивідуальних підходів до мистецько обдарованих учнів та інших категорій старшокласників.

У розділі четвертому "Методичні основи паралельного вивчення літературного й музичного творів" доведено, що вдало підібрана й методично правильно використана музика викликає в слухачів почуття, настрої, переживання, здатні підказати уявленню ті чи інші картини, допомогти правильно зрозуміти літературні образи, тобто активізує сприйняття художнього тексту.

Музика - мистецтво, яке має численні та різноманітні можливості художнього синтезу. Ця образотворчість легко підпорядковується потребам літератури, кіно- і телефільму, театральної вистави, радіоспектаклю, архітектури, живопису, графіки. Вплив музики на літературу є надзвичайно різноманітним. Письменники зверталися до музики для осмислення власного мистецтва, поглиблення його пізнавальних та емоційних можливостей, створення нових жанрів, строфіки, метрики. Музика сприяла трансформуванню жанрів, посилювала дійовість драми, створювала і збагачувала естетику епічного, драматичного й ліричного слова (робила його вагомим, проникливим і пізнавальним). Взаємозв'язки літератури й музики є глибокими й

органічними. Визначено такі основні напрями використання музики у процесі вивчення української літератури: музика усної народної творчості; музика в житті й творчості письменника; музика, втілена в літературному тексті; музика, яка народилася в тісній єдності з текстом; музика, яка звучить або про яку говориться в творі; музика як психологічний настрій; музика як особиста творчість учнів; схарактеризовано основні види роботи під час виділених шляхів залучення музики на заняття літератури; названо ефективні методи й методичні прийоми вивчення української літератури у взаємозв'язках із цією образотворчістю.

Паралельне вивчення літературного й музичного твору характеризується одночасним уведенням образів цих мистецтв у систему суб'єктивних понять і уявлень старшокласників, в особистісну модель світу, що існує в їхній свідомості. Музика на уроках літератури забезпечує якість, художню повноцінність викладення словесником навчального матеріалу. Вона підвищує результативність занять з літератури й ефективність виховного впливу на школярів.

Розроблена модель паралельного вивчення літературного й музичного твору (на прикладі п'єси М.Куліша "Патетична соната") засвідчила оптимальне коригування процесу сприймання двох мистецьких систем: музичної й літературної; переконала, що для інтерпретації літературних творів, пов'язаних із музикою, необхідне обов'язкове уведення суміжної образотворчості на заняття з літератури.

У розділі п'ятому "Літературна освіта школярів засобами театрального мистецтва" виявлено можливості суміжної образотворчості в удосконаленні літературної освіти старшокласників, визначено найбільш ефективні форми, методи і прийоми організації літературно-театральної діяльності.

На основі аналізу змісту театрального-творчого розвитку старшокласників було створено систему, спрямовану на формування в учнів відповідної суми знань про театральне мистецтво, основ глядацької культури й навичок акторської, режисерської, сценографічної майстерності; визначено основні напрями використання театрального мистецтва на уроках української літератури: оглядові лекції, присвячені українській культурі того чи іншого періоду її розвитку; поодинокі оглядові лекції з історії українського театру й драматургії; вивчення біографії письменника, пов'язаного з театральним мистецтвом; заняття текстуального вивчення драматичного твору; схарактеризували основні види роботи під час виокремлених напрямів залучення суміжної синтетичної образотворчості.

У шостому розділі "Літературний розвиток учнів засобами кіномистецтва" досліджено проблему взаємозв'язків літератури й кіно, розкрито методику використання синтетичного мистецтва на уроках української літератури.

У процесі вивчення української літератури традиційно використовуються різні види фільмів: ігрові, мультиплікаційні, документальні, науково-популярні, навчальні, навчально-художні - всі

вони аналізувалися у нашому дослідженні, присвяченому поєднанню літератури й кіно. Нами було запропоновано класифікацію навчальних фільмів за жанрами, але увага акцентувалася на використанні ігрових фільмів, які є цілком самостійними творчими актами. Екранізація літературної класики, що текстуально вивчається в школі, це новий твір мистецтва. У процесі "перекладу" із однієї знакової системи на іншу утворюються нова форма й зміст. Під час трансформації літературні образи змінюються кінематографічними. Кожен такий творчий акт - це знаходження естетичного еквівалента в царині іншого виду мистецтва.

Методика роботи на уроках літератури в старших класах із залученням ігрового кіно має свою специфіку. Кіномистецтво виступає як принцип створення загальної моделі художнього аналізу фільму й твору літератури. Для художнього аналізу кінострічки (як і будь-якого іншого твору мистецтва) потрібні знання основних художніх прийомів, структурних елементів, природи умовності цього виду образотворчості. Аналіз, який ґрунтувався на поетапно набутих теоретичних знаннях, розширював і поглиблював уміння бачити кінематографічний текст як мистецьке явище. Старшокласники детально розглядали кожен складник, який в конгеніальному еквіваленті представляв собою начебто мікроструктуру загальної образно-емоційної картини буття, виявляючи художню закономірність цілого. Вони вчилися бачити художню логіку розвитку авторських думок, розпізнавати як народжується кіномистецький образ. Підсумовував аналіз ігрового фільму за літературним твором, як правило, розбір мистецької концепції творчого колективу.

Кіно у процесі вивчення літератури є цінною образотворчістю тільки тоді, коли вона не порушує загальну систему вивчення предмета, а органічно поєднується з нею, посилюючи її специфічними виразовими засобами.

Запропоновані нами моделі синтетичної взаємодії мистецтв у процесі вивчення біографії письменника (на прикладі життєвого і творчого шляху О.Довженка) й інтерпретації художнього тексту (на прикладі повісті М.Коцюбинського "Тіні забутих предків") підтвердили наші припущення про удосконалення літературної освіти старшокласників. Ефективними виявилися різні типи моделей: модель комплексної взаємодії літератури, графіки, кіно й балету; модель аналізу літературного тексту й екранного еквівалента з заглибленням у специфіку українського поетичного кіно; модель порівняльного розгляду за двома блоками - літературним і кінематографічним. Відпрацьовувалися різні типи інтеграційних зв'язків між двома мистецькими явищами: послідовні, паралельні, змішані.

У висновках підбито підсумки дисертаційної роботи, окреслено перспективи подальшої розробки проблеми. На підставі узагальнення матеріалів зроблено основні висновки, які підтверджують гіпотезу дослідження.

У додатках до дисертації подаються мистецькі аналогії в процесі вивчення української літератури в 5-9 класах (додаток А) і 10-12 класах (додаток Б), матеріали дослідницько-пошукової роботи старшокласників (додатки В і Д).

У мистецьких аналогіях окреслюються творчі взаємозв'язки різних видів мистецтв у єдності естетичної діяльності їхніх представників. Простежуються різні зв'язки митців, подаються різні зближення їхньої творчості: 1) генетична спорідненість мистецьких явищ (схожість тем і мотивів, образів); 2) особливості розвитку й взаємозв'язків естетичних шкіл у різних видах образотворчості; 3) специфіка художньої системи, до якої належать автори; 4) закономірності розвитку двох видів образотворчості в їхніх контактах одна з іншою (між окремими парами мистецтв є ціла низка зв'язків і типів взаємодії, які функціонують не окремо один від іншого, а в щепленні, плавно переходячи один в інший); 5) загальна схема створення й функціонування різних видів мистецтв: дійсність (і недійсність) - автор-твір-суспільство.

Взаємозв'язки різних видів мистецтв на заняттях літератури сприяють синтетичності їхнього сприйняття, а це відкриває нові можливості розвитку цілісної художньої моделі світу у свідомості кожної особистості. Лише опановуючи образотворчості, особистість виходить за межі раціональної однозначності й стає здатною до творчої самореалізації. Споконвіків українська душа - це мистецька душа, а образотворчості завжди звернені до людини, її духовних цінностей.

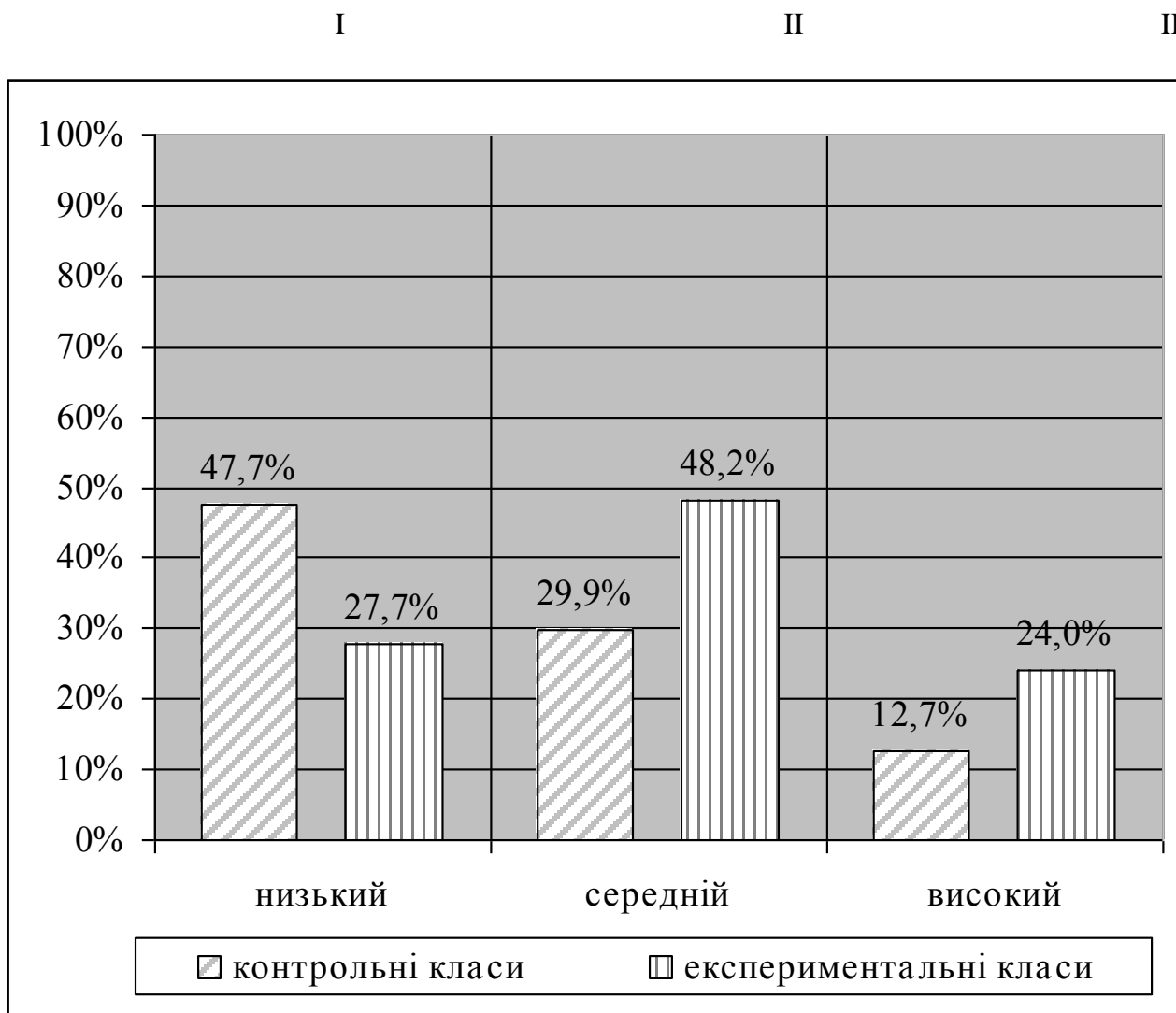
Для методичної системи вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв відбиралися такі твори музики, живопису, графіки, скульптури, театру, кіно, які передусім славлять український світ, відтворюють психологію й філософію рідного народу, показують етноісторичну панораму часу, героїзм як генетику нації, розкривають поетичну душу людини, її багате внутрішнє „я“.

Методична система вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтва допомагає формувати духовну культуру школяра в тісному зв'язку з культурою її народу, розвиває особистісно-ціннісне ставлення до мистецтва, здатність до сприймання, розуміння й творення художніх образів, потребу в художньо-творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні.

Для масового формувального експерименту було обрано найскладніші теми й художні твори, вивчення яких передбачено програмами з української літератури. Аналіз результатів масових експериментів підтвердив правильність висловленої гіпотези, обраних форм, методів і прийомів роботи для формування у старшокласників умінь аналізувати мистецький твір, умінь знаходити спільне й відмінне під час зіставлення різних видів мистецтв (теми, мотиви, сюжети, образи), умінь застосовувати набуті знання в творчій діяльності. Динаміку змін, що відбулася в рівнях сформованості навичок аналізу тексту учнів контрольних та експериментальних класів, відображено в таблиці 2.

	10 класи “Тіні забутих предків”				11 класи “МАКЛЕНА ГРАСА”				11 класи “Патетична соната”			
	Контр.		Експ.		Контр.		Експ.		Контр.		Експ.	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Перший (низький)	185	51,5	80	23,8	196	57,6	77	22,4	215	63,2	132	38,5
Другий (середній)	114	31,8	176	49,3	103	30,3	173	50,4	94	27,6	154	44,9
Третій (високий)	60	16,7	101	28,3	41	12,1	93	27,1	31	9,1	57	16,6
Разом	359	-	357	-	340	-	343	-	340	-	343	-

У контрольних класах, де навчання велося за традиційною методикою, високий рівень сформованості навичок аналізу тексту засвідчили 12,7% учнів, а в експериментальних, де апробувалася розроблена методична система, їх 24%, на середньому рівні перебуває 29,9% і 48,2%, на низькому - 47,7 і 27,7%.

Мал.1. Порівняльний аналіз рівнів сформованості навичок аналізу тексту учнів контрольних та експериментальних класів.

Таким чином, і якісний, і кількісний аналіз результатів формувального експерименту засвідчив ефективність авторської методики.

На основі результатів дослідження були зроблені такі **висновки**.

У дисертаційному дослідженні розглядається актуальна для методики викладання української літератури в середній загальноосвітній школі проблема вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах.

Здійснено облік, осмислення й систематизацію великого обсягу наукової інформації про систему видів мистецтв, їх взаємозв'язки, визначено основні напрями наукового мистецького процесу, знайдено "контактні точки" між філософією, психологією, естетикою, соціологією образотворчості й методикою літератури, визначено співвідношення між фундаментальними й методичними дослідженнями, розроблено методику використання різних мистецтв на уроках української літератури.

Наявність обґрунтованих методологічних принципів і орієнтацій допомагає продуктивному розв'язанню проблеми теорії і практики вивчення літератури у взаємозв'язках із різними видами образотворчості. У ході дослідження розроблені й апробовані різні наукові підходи: системний, соціологічний, психологічний. Для цих підходів властиве те, що вони формувалися в нових історичних вимірах функціонування мистецької науки і є вираженням сучасних мистецтвознавчих уявлень про художню творчість.

Системний підхід, що має універсальний характер, виступає найбільш загальним методологічним чинником, сприяє визначенню зв'язків мистецьких явищ і поєднанню різних художніх одиниць у плідних нових моделях, узагальнює окремі системні уявлення, орієнтує на цілісність і всебічність розгляду предмета. Він допомагає побачити залежність кожного елемента чи окремого мистецького явища від усєї цілісності. Системний підхід плідно використовувався як під час вивчення художніх явищ і процесів, так і в усвідомленні соціокультурного функціонування мистецтва.

Застосування системного підходу продуктивне саме як вираження вимог історизму, відповідно до яких будь-які мистецькі явища та їх взаємозв'язки є продуктом історичного становлення і розвитку та зумовлені логікою їх історичного виникнення і формування.

XXI століття (як і попереднє) є століттям взаємозв'язків мистецтв, віком синтезу й інтеграції різних видів образотворчості. Взаємодія мистецтв як у масштабах культури взагалі, так і всередині синтетичних об'єднань зумовлюється протидією двох тенденцій - "притягання" і "відштовхування". Тенденція "притягання" найчастіше призводить до паралельної дії складників синтезу, під час якого засобами різних художніх мов відтворюються одні й ті ж образні думки. Паралельна дія сприяє транспонуванню, стимулює взаємовплив, взаємопроникнення різних видів мистецтв. Виразовий діапазон такої паралельної дії, як ми показали в дослідженні, є широким.

Тенденція "відштовхування" веде до виразної значущості кожного елемента. Цим пояснюється самостійна цінність художньої графіки й живопису за мотивами літературних текстів, музики до театральної вистави чи кінофільму тощо. Завдячуючи цій же тенденції, стають

можливими й інші взаємовідношення складників синтезу - їх комплементарна (доповнювальна) дія аж до значного контрасту. За таких поліфонічних підходів художнє ціле стає складним і багатозначним. У синтетичному мистецькому явищі за допомогою різних художніх мов спрацьовують антитези: текст - підтекст, свідомість - підсвідомість, об'єктивне - суб'єктивне. Багатоканальність синтетичних форм посилюється - розрізнення мов поглиблюється визначеною образною самостійністю компонентів синтезу.

Дві тенденції - "притягання" і "відштовхування" - зумовлюють специфіку і такого явища, яким є поступовий розвиток художніх мов, процес їх зміни. Перша тенденція стимулює пошук шляхів зближення, транспонування, а друга - намагання закріпити набуте, зберегти самостійність і замкнутість мистецького явища.

Соціологічний і психологічний підходи як методологічні аспекти допомагали долати "одновимірний" розгляд мистецтва, згідно з яким вивчалася лише художня творчість, але залишалися непоміченими процеси її поширення й споживання. У роботі використовувалися матеріали соціології художнього споживання, вивчалися процеси функціонування мистецтва й питання сприймання художніх текстів. Оскільки процеси перцепції літератури, музики, образотворчого мистецтва, кіно і театру різні, запропонували детальні висновки після кожного параграфа, присвяченого специфіці сприймання кожної образотворчості.

Відзначимо найзагальніші закономірності сприймання мистецтва:

1. Мистецтво забезпечує збереження культурної автентичності народу, зв'язків сучасної цивілізації з її джерелами й історичним минулим.

2. Інтерпретація творів образотворчості рідко буває адекватною, оскільки під дією історичних, часових, політичних, художніх та інших факторів таке тлумачення мистецтва не завжди можливе.

3. Велику роль відіграє суб'єктивність інтерпретатора, який може не помітити суттєвих властивостей і рис або "істини" твору, і навпаки, може приписати художньому тексту такі властивості та якості, якими він не володіє. Найдосконаліший, найпрекрасніший і найглибший твір образотворчості може дати лише стільки переживань і вражень, думок і почуттів, скільки реципієнт здатний із нього взяти.

Розроблено критерії сформованості в учнів умінь аналізувати мистецький твір, знаходити спільне й відмінне під час зіставлення різних видів образотворчості, застосовувати набуті знання у творчій діяльності.

У роботі на матеріалі взаємозв'язків літератури і музики, літератури і театру, літератури і кінематографа було здійснено спробу розглянути цілий ряд теоретичних проблем, які виникають під час перетворень літературних образів. Оскільки основні аспекти дослідження тісно зв'язані із самим процесом трансформації, у кожній ситуації різним, ми характеризували роботу митців над

створенням конгеніальних образів суміжних мистецтв і констатували, що жоден творчий акт "перекладу" не може бути результатом механічного копіювання, прямого перенесення літературного образу в царину іншої образотворчості, бо кожен акт перетворення є знаходженням естетичного еквівалента у сфері іншого виду мистецтва. Під час трансформації створюється нове мистецьке явище, побудоване повністю за своїми специфічними, а не літературними законами.

Завдання запропонованої в дослідженні методики полягали у знаходженні оптимального співвідношення педагогічної техніки і технології, що передбачало залучення нових даних педагогіки, психології, філософії, естетики, соціології мистецтва, літературознавства, музикознавства, театрознавства, кінознавства. Досліджено і розкрито резерви мистецьких можливостей особистості, апробовано інтенсивні, діалогічні методи для досягнення різних художніх текстів.

Розуміючи, що процес вивчення української літератури реалізується через організаційні форми, які визначають характер діяльності і служать каталізатором різних видів змісту мистецької освіти, було розроблено систему ефективних організаційних форм навчання в експериментальних класах, що зумовлено такими чинниками: психологічною й художньою характеристиками старшокласників, особливостями типів мислення (перевага школярів із художнім мисленням спонукала до мистецько-ігрових форм вивчення текстів), наявністю або відсутністю іншої мистецької освіти в словесників і учнів, зв'язками мистецьких елементів у нашій педагогічній системі.

Загальновідомо, що організаційні форми навчальної діяльності розвиваються повільно і через консервативність та інерційність освітньої системи відстають від соціальних замовлень суспільства й індивідуальних потреб (інтересів, цінностей) окремих учнів чи деяких їх груп. Вважаючи незмінність організаційних форм і методів навчання та виховання, їх аморфність і безликість в основній і старшій ланках головним недоліком навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, ми передбачили адекватну відповідність організаційних форм, методів і засобів вивчення української літератури природі пізнавального мистецького процесу, його об'єктивним закономірностям. Експериментально перевірено ефективність різних форм вивчення літератури у взаємозв'язках з іншими видами мистецтв.

Організуюючи пізнавальну і творчу діяльність учнів експериментальних класів, спрямували свої зусилля на використання різних, більш вільних, творчих форм спілкування, відійшли від стандартних уроків-монологів до моделі соціальної реальності - мистецьких діалогів. Однією із таких форм стала апробована нами літературно-мистецька вітальня, яка логічно завершує процес нагромадження знань, умінь і навичок і орієнтує на творче застосування сформованих умінь у межах конкретної навчальної теми з літератури. Це унікальна можливість для старшокласників виявити мистецькі потенції, а для вчителя - можливість об'єднати учнів спільною дослідницькою

метою, дати відчутти радість спілкування, радість спільної творчості. Моделювались уроки-діалоги з інсценізаціями і фонозаписами, уроки-діалоги з евристичним типом бесіди і виконанням учнями музичних фрагментів тощо. Апробувались семінари-діалоги, які передбачали основним не викладання, а осягнення мистецьких одиниць через живе спілкування, що вимагало проблемних ситуацій, імпровізації, шукання; семінарські заняття з музичним оформленням та елементами демонстрацій; диспути з інсценізаціями й музичними ілюстраціями; лекції з вкрапленням учнівських дослідно-пошукових мистецьких матеріалів. Доведено, що такі форми роботи сприяли розумовому розвитку школярів, передусім посиленню діалогічних якостей їх пізнавальної діяльності.

Залишаючись важливою формою вивчення літератури, урок у нашій методиці модифікується, поповнюється новими мистецькими блоками чи окремими елементами суміжних мистецтв, спрямованими на стимулювання самостійності та активності старшокласників. Уведення великих мистецьких блоків на заняття з літератури сприяло появі нових, нетрадиційних типів уроків. Апробувались такі уроки вивчення української літератури у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами: мистецький портрет, мистецькі діалоги, полемічні репліки, літературний театр, літературно-музичні композиції, полімистецькі етюди.

Особливістю нашої методики є орієнтація на диференціацію та індивідуалізацію навчання через систему консультаційних занять, до яких залучаються учні певних мистецьких уподобань чи епізодичних художніх зацікавлень. Консультації проводяться не тільки для окремих груп чи пар учнів, об'єднаних для спільного виконання пошукових мистецьких завдань, а й для окремих старшокласників, які готують самостійні дослідження за певними мистецькими аналогіями.

Методи навчання в нашій методичній системі є особливо важливими технологічними чинниками, оскільки саме через них учителі літератури дають художній і мистецтвознавчий матеріал для сприймання учням, дбають про колективну перцепцію різних текстів.

Ми скеровуємо словесників на загальні методи навчання, досліджені й прокласифіковані Ю.Бабанським, але детально конкретизуємо виділені вченим групи методів (словесні, наочні, практичні, репродуктивні, проблемно-пошукові, методи самостійної роботи, методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності школярів, методи контролю і самоконтролю під час навчання), надаючи їм мистецької специфіки. Особливо виразно в дисертації це показано на прикладі літературної освіти школярів засобами театральної образотворчості.

Методи з міжмистецькою орієнтацією, які використовуються на заняттях української літератури, не ізольовані один від одного, між ними існують органічні взаємозв'язки, взаємопереходи, взаємопроникнення. Оптимальний відбір і поєднання методів на літературно-мистецьких вітальнях, семінарських заняттях, диспутах, мистецьких діалогах, конференціях, творчих мистецьких звітах, уроках із залученням різних видів образотворчості

сприяє осягненню старшокласниками мистецького матеріалу, набуттю умінь і навичок інтерпретації і творення різних текстів.

Художній світ літературних творів швидше відкривається, коли він розглядається у взаємозв'язках із різними мистецтвами за допомогою паралельної, послідовної чи змішаної інтеграції. Полімистецьке вивчення літератури спрямоване на засвоєння основ художньої діяльності через розвиток сприймання і чуттєвого пізнання; визначено основні напрями вивчення художніх творів у поєднанні з музикою, театром, кіно, показано можливі варіанти видів взаємозв'язків різних мистецтв під час вивчення біографії письменника.

Для кожної організаційної форми було дібрано відповідні методи і прийоми, підпорядковані вимогам формування творчої особистості. У процесі використання суміжних мистецтв моделювалися уроки і семінари-діалоги, апробувалися різні діалогічні методи: діалог старшокласників з автором тексту, діалог між персонажами як об'єктами комунікації, діалог учнів із персонажем твору, дискусії (формулювання сумнівів, які викликаються альтернативними висловлюваннями вчителя чи однокласників), діалог школяра з собою, діалог старшокласників із критиками й мистецтвознавцями, колективний полімистецький діалог.

Доведено, що застосування діалогічних методів у процесі вивчення художнього твору сприяє формуванню в учнів таких якостей, як: здатність обґрунтовувати свою позицію й творчо розв'язувати проблемні завдання; здатність до співпраці з ровесниками в процесі розв'язання мистецьких завдань; толерантність у ставленні до опонентів; уміння аналізувати свої судження, порівнювати їх з поглядами співрозмовника.

У літературно-мистецьких вітальнях використовувалися такі методи і прийоми, які допомагали проведенню аналогій між творами літературними й суміжних мистецтв, сприяли розкриттю образного змісту різних видів мистецтв, встановленню асоціативних зв'язків між ними. Доцільними тут були: художнє читання текстів, мелодекламація, інсценізація окремих уривків твору, виконання музичних ілюстрацій, демонстрація полотен художників, фрагментів ігрового кіно, художній аналіз мистецьких зразків.

Наша методика розглядає осягнення мистецьких об'єктів як участь у самопізнанні та самореалізації особистості. Ми виходимо з того, що літературна освіта повинна розвивати старшокласника, бути акумулятором його духовності, розумно інтегрувати у своє художнє й інтелектуальне поле інші мистецтва, злитися з саморозвитком і самовихованням школяра (формування і ступінь реалізації цих здатностей визначаються низкою зовнішніх і внутрішніх складників, оптимальністю їх поєднання й узгодженістю в життєдіяльності особистості). Тому провідним принципом нашої педагогічної технології є передусім активність учня, його бажання творчо працювати з художніми текстами, захоплюватися ними.

Метою нашої методики є не нагромадження літературних знань і вмінь, а естетична орієнтація в мистецьких явищах, постійне збагачення досвідом творчості, формування механізму самоорганізації й самореалізації особистості старшокласника. У центрі уваги навчального, розвивального і виховного процесу перебуває кожен учень як особистість у своїй самотності і неповторності.

Творчий потенціал індивідуума визначається об'єктивними можливостями і внутрішньоособистісними чинниками, серед яких особливу роль відіграють здібності і ставлення до творчості. Впровадження мистецьких методів активного осягнення художніх одиниць пов'язане зі зміною освітньої парадигми. Докорінні модифікації в організації навчального процесу на заняттях літератури призвели до того, що вивчення мистецтва слова перетворилося із предметно-центричного на культуровідповідне. За нашою методикою відбувається переорієнтація старшокласника зі сприймання готової інформації на набуття навичок самостійних мистецьких пошуків та практичного їх застосування. Технологія навчання перетворюється з вербальної на полімистецьку (вербальну й невербальну), набуває характеру педагогічного співробітництва з демократичним стилем мистецького спілкування (діалогова форма осягнення смислу мистецьких творів, авторських ідей).

Проведене дослідження може служити для подальших розробок проблем вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв як у старшій, так і основній ланках загальноосвітньої школи; для впровадження в навчальний процес нових мистецько-ігрових методик, які сприятимуть успішному осягненню різних видів образотворчості.

Матеріали дослідження дають теоретико-методичні підстави для вдосконалення процесу вивчення літератури в загальноосвітній школі: внесення уточнень і доповнень до програм з української літератури; створення нових підручників і посібників, розроблення навчальних комплексів (як паперових, так і електронних варіантів) до літературних курсів і окремих тем із врахуванням взаємозв'язків між літературою й іншими мистецтвами.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях автора:

Монографії

1. Жила С.О. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи: Монографія. - Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2004. - 360 с.

Навчальні посібники із грифом МОН України

2. Жила С.О. Вивчення української літератури у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом: Посібник для вчителя. - Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2000. - 176 с.

3. Жила С.О., Волошина Н.Й. та ін. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. - К.: Ленвіт, 2002. - 344 с. (Автором розроблено наукові засади вивчення літератури у взаємозв'язках із творами споріднених галузей мистецтва; розкрито специфіку методів навчання на факультативах; схарактеризовано особливості наочних посібників і засоби їх демонстрування, технічні засоби на літературних заняттях).

Статті у фахових наукових журналах

4. Гусєва С.О. "Струни Лисенка живії..." // Українська мова і література в школі. - 1993. - № 5. - С. 36-38.

5. Гусєва С.О. "Любов ніжна і пристрасна" // Українська мова і література в школі. - 1993. - № 7. - С. 21-23.

6. Гусєва С.О. Підготовка учнів до олімпіади філологів // Українська мова і література в школі. - 1993. - № 11. - С. 38-39.

7. Гусєва С.О. Тема уроку: "Тигролови" І. Багряного // Слово і час. - 1994. - №6. - С. 61-65.

8. Жила С.О. "Бачу душу поета" // Дивослово. - 1994. - №9. - С. 47-50.

9. Жила С.О. Аналіз ранньої творчості Павла Тичини у взаємозв'язку з суміжними видами мистецтв // Дивослово. - 1995. - №4. - С. 39-43.

10. Жила С.О. "Відвічне джерело українського духа": Словесний і графічний портрет Тодося Осьмачки // Дивослово. - 1995. - № 10-11. - С. 59-60.

11. Жила С.О. Шевченкова Катерина в поемі та в живописі // Дивослово. - 1996. - №3. - С. 47-50.

12. Жила С.О. Вивчення комедії Миколи Куліша "Мина Мазайло" у школі // Дивослово. - 1998. - №1. - С. 21-26.

13. Жила С.О. "Він їх писав, як дихав...": Аналіз "Сибірських новел" Бориса Антоненка-Давидовича // Дивослово. - 1998. - №7. - С. 37-39.

14. Жила С.О. "Тут Шевченко присутній. Присутні ми ..." (Вивчення біографії Тараса Шевченка у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом) // Українська література в загальноосвітній школі. - 1999. - №1. - С. 41-51.

15. Жила С.О. "Кобилянська жила огнем душі..." (Вивчення біографії Ольги Кобилянської у взаємозв'язку з суміжними мистецтвами) // Українська література в загальноосвітній школі. - 1999. - №3. - С. 13-15.

16. Жила С.О. На засадах взаємодії синтезу мистецтв (Досвід роботи вчительки української мови та літератури Ольги Лісової) // Українська література в загальноосвітній школі. - 1999. - №6. - С. 22-23.
17. Жила С.О. Вивчення роману Бориса-Антоненка Давидовича "За ширмою" // Дивослово. - 2000. - №4. - С. 44-50.
18. Жила С.О. "Тіні забутих предків": собор муз // Дивослово. - 2000. - №12. - С. 37-42.
19. Жила С.О. Особливості розгляду п'єси Миколи Куліша "Патетична соната": Діалог літератури й музики // Дивослово. - 2001. - №7. - С.47-52.
20. Жила С.О. Особливості вивчення п'єси М. Куліша "Маклена Граса" // Українська література в загальноосвітній школі. - 2001. - №5. - С.39-41.
21. Жила С.О. "Творчість Довженка - це передовсім він сам..." (До проблеми вивчення біографії Олександра Довженка у взаємозв'язку із суміжними мистецтвами) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. - 2002. - №1. - С. 221-233.
22. Жила С.О. Кіномистецтво на уроках літератури // Українська література в загальноосвітній школі. - 2002. - №1. - С.55-58.
23. Жила С.О. Мистецькі аналогії у процесі вивчення української літератури: Роздуми над новим проектом програми з української літератури // Українська література в загальноосвітній школі. - 2002. - №6. - С. 2-6.
24. Жила С.О. "Минуть десятиліття, і ми воскреснемо в народній пам'яті..." (Вивчення повісті Івана Багряного "Огненне коло" в школі // Українська література в загальноосвітній школі. - 2003. - №1. - С. 43-49.
25. Жила С.О. Художньо-творча діяльність учнів у процесі вивчення повісті - новели М. Матіос "Просили тато-мама..." // Українська література в загальноосвітній школі. - 2003. - №2. - С. 48-52.
26. Жила С.О., Волошина Н.Й. Наочні посібники і засоби їх демонстрування // Українська література в загальноосвітній школі. - 2003. - №6. - С. 45-47. (Автором схарактеризовано особливості наочних посібників і засоби їх демонстрування).
27. Жила С.О. П'єса Миколи Куліша "Мина Мазайло". Матеріали до підготовки системи уроків. 11 клас // Українська література в загальноосвітній школі. - 2003. - №8. - С. 31-37.
28. Жила С.О.Формувати систему художнього мислення ("Тіні забутих предків" М. Коцюбинського і С. Параджанова: зіставлення літературного твору та його екранізації, конспекти семінарів-діалогів) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. - 2003. - №6. - С. 168-175.

29. Жила С.О. Вивчення оповідання Ольги Кобилянської "Меланхолійний вальс" у взаємозв'язках із суміжними мистецтвами // Українська література в загальноосвітній школі. - 2003. - №9. - С. 38-42.

30. Жила С.О., Волошина Н.Й. Твори споріднених галузей мистецтва на уроках літератури // Українська література в загальноосвітній школі. - 2004. - №2. - С. 2-5. (Автором розроблено наукові основи вивчення літератури у взаємозв'язках із творами різних мистецтв).

31. Жила С.О. Мистецькі та історичні коментарі у процесі вивчення роману Павла Загребельного "Євпраксія" // Українська література в загальноосвітній школі. - 2004. - № 11. - С. 22-26.

Навчальні посібники без грифа МОН України

32. Жила С.О., Ковальчук О.Г. та ін. Вивчення творчості Пантелеймона Куліша у школі: Методичний посібник. - Чернігів, 1993. - 132 с. (Автором розроблено методику вивчення історичного роману П.Куліша "Чорна рада" у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом).

33. Жила С.О. Вивчення творчості Миколи Куліша: Посібник для вчителя. - Чернігів, 2001. - 62 с.

34. Жила С.О. Театр і література: мистецтвознавчі і педагогічні проблеми взаємин: Посібник для вчителя. - Чернігів, 2001. - 123 с.

35. Жила С.О., Волошина Н.Й. та ін. Ми є. Були. І будем Ми! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури: Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й. Волошиної. - К.: Ленвіт, 2003. - 215 с. (Автором розкрито специфіку методів навчання як технологічних чинників вивчення літератури у взаємозв'язку з театральним мистецтвом).

Методичні рекомендації

36. Гусева С.О. Естетичне виховання у процесі вивчення мистецької спадщини Т.Г. Шевченка: Методичні рекомендації. - Чернігів: Сосницька друкарня Чернігівського управління по пресі, 1991. - 20 с.

37. Жила С.О. "Бачу душу поета. Я впізнаю її": Методичні рекомендації з питань вивчення біографії М.М. Коцюбинського у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом. - Чернігів, 1994. - 35 с.

38. Жила С.О. Кіномистецтво на уроках літератури: проблеми взаємозв'язків: Методичні рекомендації. - Чернігів, 2001. - 46 с.

39. Жила С.О. Музика на уроках української літератури: Методичні рекомендації. - Чернігів, 2001. - 46 с.

Статті у науково-методичних збірниках

40. Гусєва С.О. Богородице Діво! Велетів духу роди во славу України // Художня література у духовному розвитку особистості. - Частина I. - Чернігів, 1993. - С. 22-23.
41. Гусєва С.О. Служити духовному розвитку народу // Художня література у духовному розвитку особистості. - Частина I. - Чернігів, 1993. - С. 32-41.
42. Жила С.О. Формування національної самосвідомості школярів у процесі вивчення п'єси Миколи Куліша "Мина Мазайло" // Педагогічні обрії. - Чернігів, 1996. - С. 111-127.
43. Гусєва С.О. Палітра ранньої поезії Павла Тичини // Українська література в школі. - Вип. 1. - Чернігів, 1997. - С. 31-57.
44. Жила С.О. "Велика книга - книга життя..." // Педагогічні обрії. - Чернігів, 1999. - №5. - С. 33-37.
45. Жила С.О. Вивчення п'єси Миколи Куліша "Маклена Граса" у школах нового типу // Українська мова та література в школі: Науково-методичний збірник. - Чернігів, 2001. - С. 61-82.

Матеріали конференцій, тези наукових доповідей

46. Гусєва С.А. Использование живописи на уроках украинской литературы // Нравственно-эстетическое воспитание молодежи средствами искусства: Тезисы Всесоюзного научно-практического семинара. - Часть II. - Чернигов, 1990. - С. 23-25.
47. Гусєва С.О. До проблеми вивчення біографії М.М. Коцюбинського у 10 класі середньої школи // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження Михайла Коцюбинського. - Чернігів, 1994. - С. 45-54.
48. Жила С.О. "На бій із вами виступить однині душа знеможена моя" // Творчість і доля Т.С. Осьмачки в контексті українського письменства ХХ століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Т.С. Осьмачки. - Черкаси, 1995. - С. 59-60.
49. Жила С.О. Вивчення української літератури у взаємозв'язку з образотворчим мистецтвом // Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, у 6-ти книгах, 28-31 жовтня 1996 р. - Кн. 3 : Шляхи забезпечення наступності в системі: сімейне, дошкільне виховання, середня загальна, професійно-технічна та вища освіта. - Чернівці, 1996. - С. 149-152.
50. Жила С.О. "Тигролови" Івана Багряного у позакласному читанні // Світ Івана Багряного: За матеріалами обласної науково-практичної конференції. - Чернігів, вересень 1996. - Чернігів, 1996. - С. 34-52.

51. Жила С.О. Шедеври новелістичного жанру // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей / За ред. Романа Скульського та Володимира Костіва. - Івано-Франківськ, 1997. - С. 222-227.

52. Жила С.О. Вивчення біографії О.Кобилянської за допомогою художньої літератури і суміжних мистецтв // Науковий вісник Чернівецького університету: Випуск 58-59: Слов'янська філологія: Збірник наукових праць. - Чернівці, 1999. - С. 164-167.

53. Жила С.О. Вивчення біографії Григорія Сковороди у взаємозв'язках з різними видами мистецтв // Григорій Сковорода. Інтерпретації: Культурологія. Філософія. Педагогіка. Літературознавство: Зб.наук.пр. / Відп. ред.: В.Т. Поліщук, Ю.В. Тимошенко. - Черкаси: Вид-во Черкас.держ.ун-ту; Брама. Вид. Вовчок О.Ю., 2003. - С. 98-104.

54. Жила С.О. "Пошук правди і навіть смерть для її нації - це земний едем" // Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (4-5 лютого 2003 року). - Полтава, 2003. - С. 102-110.

55. Жила С.О. Мистецькі аналогії у процесі вивчення української літератури (Роздуми над новим проектом програми з української літератури) // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 3. - Глухів: ГДПУ, 2003. - С. 48-54.

Навчальні програми

56. Жила С.О., Волошина Н.Й. та ін. Проект програми для середньої загальноосвітньої школи з українською і російською мовами навчання "Українська література в загальноосвітній школі. 5-12-ті класи" // Українська література в загальноосвітній школі.-2002.-№5. - С. 2-64. (Автором розроблено нову рубрику "Мистецькі аналогії", яка орієнтує вчителя на вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв).

Анотація

Жила С.О. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 - теорія і методика навчання (українська література). - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004.

У дисертації розроблено теоретико-методологічні і методичні засади вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи.

Розглянуто специфіку художнього сприймання різних видів образотворчості; взаємозв'язки мистецьких знань у змісті сучасної шкільної освіти; обґрунтовано концептуальні основи інтеграції

мистецьких знань у процесі вивчення української літератури; створено методичну систему сприймання літератури у взаємозв'язках із різними видами образотворчості; виявлено особливості трансформації літературних образів у конгеніальні суміжних мистецтв; визначено напрями вивчення літератури у взаємозв'язку з різними видами мистецтв у контексті української і світової культури. Пропонуються моделі комплексної взаємодії мистецтв у процесі вивчення української літератури.

Ключові слова: взаємозв'язки мистецтв, художнє сприймання, інтеграція мистецьких знань, комплексна взаємодія мистецтв, трансформація літературних образів.

Аннотация

Жила С.А. Теория и практика изучения украинской литературы во взаимосвязи с разными видами искусств в старших классах общеобразовательной школы. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 - теория и методика обучения (украинская литература). - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2004.

Диссертация содержит разработанные теоретико-методологические и методические основы изучения украинской литературы во взаимосвязи с разными видами искусств в старших классах общеобразовательной школы.

В исследовании создана и теоретически обоснована методическая система изучения литературы как составной части культуры, осуществлен анализ разных видов внутритекстовых интегративных связей словесности с графикой, живописью, скульптурой, музыкой, что позволяет значительно активизировать изобразительно-выразительный потенциал текста и его воздействие на читателя. Введены в методическую систему новые и малоизвестные произведения искусства, связаны с личностью писателя; выяснены возможные варианты сочетаний между автором текста (как конкретно-исторической личностью) и произведениями изобразительных искусств, музыки, театра, кино, стимулирующими сложный процесс взаимодействия и взаимообогащения гуманитарных знаний.

Выявлены конгеніальные "переводы" литературных образов на язык других искусств - одно из самых существенных звеньев системы комплексного использования искусства при изучении литературы в старших классах средней школы. Сравнивая свои читательские представления о героях и те истолкования, которые они получают в творчестве художника - иллюстратора, композитора, режиссера, актера, школьник постигает многогранность и глубину художественного образа в искусстве, специфику образного языка различных видов искусства и общие закономерности, присущие им всем. Создание особой методической системы комплексного использования искусства при изучении украинской литературы - одно из перспективных

направлений в методике, рассматривающее литературу в органической связи с другими видами искусства и тем самым выявляющим ее общеэстетические и специфические черты.

С позиции современной философской и психологической науки комплексное использование искусств при изучении украинской литературы вполне закономерно, так как взаимодействие искусств основывается на самой природе человеческого восприятия и познания: органы чувств (анализаторы) работают в тесной связи, обеспечивая верное познание художественной картины мира; воздействие какого-либо художественного явления на соответствующий анализатор вызывает функционирование другого анализатора (например, слуховое ощущение вызывает добавочное - зрительное). Произведения других искусств обеспечивают выполнение психолого-дидактического правила преподавания литературы: обучение должно быть воздействующим на различные стороны восприятия учащихся, на разные органы чувств и на разные сферы сознания. Такой подход к преподаванию литературы обеспечивает формирование в школьников личностно-ценностного отношения к искусству, развивает общие и специальные умения, художественно-образное мышление, стимулирует творческий потенциал личности, воспитывает потребность к художественно-творческой самореализации и духовному самосовершенствованию, то есть решает задачи стоящие перед методикой в целом.

Разработаны концептуальные модели комплексного использования смежных искусств на уроках украинской литературы при изучении биографии писателя и художественных текстов (драматических и прозаических). Творческие, поисковые задания построены на принципах культуросоответствия (учение и воспитание в контексте культуры, ориентация литературного образования на культурные ценности); сопоставления произведений смежных искусств и литературы; "педагогика сотворчества" (идея диалогового взаимодействия).

Дифференцированный подход к заданиям увеличивает вероятность их успешного выполнения, повышает у учащихся интерес к процессу диалогического общения и удовлетворение от проделанной работы (коммуникативной, эмпативной, креативной, рефлексивной).

В процесс изучения литературы введены искусствоведческие диалоги, предполагающие рассмотрение художественного текста как своеобразного культурного универсума с зашифрованными кодами (информативно-проблемные, оценочно-интерпретационные, функционально-ролевые). Важнейшими характеристиками искусствоведческих диалогов являются творческая активность, сотрудничество, сотворчество словесников и старшеклассников, многоплановость (используются разные методы и методические приемы, связанные с восприятием, оценкой, интерпретацией художественных явлений во взаимосвязи с другими видами искусств, литературно-творческой деятельностью учащихся), разомкнутость структуры (культурное пространство диалога не закрыто), соединение в себе разных видов диалогов (диалоги с персонажами произведений, писателями, критиками, искусствоведами), полилогов.

Улучшение разных видов информации: вербальной и невербальной, оптимальное использование которых ведет к гармонизации правого (художественно-творческого) и левого (аналитического) полушарий мозга и активизации творческого мышления и творческой самореализации личности.

Установлено, что экспериментальная методика существенно повышает уровни сформированности навыков анализа текста, расширяет их знания об искусстве, раскрывает возможности учащихся реализовать свой творческий потенциал в разных видах искусств.

Исследование может быть использовано как учеными-практиками для анализа литературного текста, так и словесниками для усовершенствования методики преподавания школьного курса литературы. На предложенных концептуальных основах возможно конструирование вариативных путей проектирования содержания литературного образования учащихся. Материалы диссертации дают теоретико-методические основания для совершенствования программ, учебников и пособий по предмету.

Ключевые слова: внутритекстовые интегративные связи, изобразительно-выразительный потенциал текста, текст как культурный универсум, комплексное использование искусства, художественно-образное мышление.

Anotation

Zhyla S.O. Theory and practice of Ukrainian literature study connected with different art genres in the senior grades of secondary schools. - Manuscript .

A thesis seeks doctor's degree in speciality 13.00.02 - Theory and Methods of Teaching (Ukrainian literature) - Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2004.

Theoretical and methodological principles, as well as methodical basics of Ukrainian literature study in the interrelation with various art genres in the upper grades have been worked out in the thesis.

Specific character of artistic perception of various art genres and interdependence of arts knowledge in the contents of modern school education has been elaborated. Concept fundamentals of arts knowledge integration in Ukrainian literature study has been also substantiated in the work. The methodical system of literature in interrelation with different perception aspects of image-bearing has been elaborated and the peculiarities of transformation of literary images into congenial adjacent arts have been found out. The trends of literature learning in the interconnection with different aspects of art in the context of Ukrainian and world culture have been also found out. There are some models of complex interaction of arts in the process of Ukrainian literature learning in the thesis.

According to our methodical system there is a transition from the subject oriented literature education to culture corresponding to give the pupils a profound knowledge of the mankind's and a

personality's spiritual life, the world and Ukrainian literature and culture; and also value orientations, judgments and imaginations of a pupil.

Key words: interrelation of arts, acquisition of image-bearing perception, arts knowledge integration, complex interaction of arts, transformation of literary images.